

DOKUMENT

MÅNGA BÄCKAR SMÅ —

Att vara flykting i Sverige under 30-talet

Hilde Rohlén-Wohlgemuth

Stockholm

Sveriges flyktingspolitik under 30-talet behandlas av flera författare. Hans Lindberg¹ behandlar de politiska perspektiven av den svenska inställningen i frågan. Helmut Müssener^{2,3} behandlar konsekvensen av denna politik och belyser enskilda fall. Ove Kennerberg⁴ sysselsätter sig uteslutande med den flyktingsverksamhet, som den dåvarande Mosaiska Församlingen bedrev. Ralph Herrmanns⁵ skildrar i en roman flyktingssituationen sett och känt ur ett barns perspektiv. Emil Glück⁶ behandlar jordbruksarbetande chaluzim i Sverige. Alla dessa författare utom Kennerberg sysselsätter sig mest med vissa kategorier av flyktingar: de politiska flyktingar, som helt accepterades och snart införlivades i det svenska samhället; folk med höga befattningar inom akademiska yrken, mot vilka de svenska studenterna demonstrerade; andra välutbildade och välplacerade flyktingar och deras sociala situation; chaluzim i södra Sverige etc.

Jag själv tillhör en kategori "emigranter" som knappast omnämns i de citerade arbetena. Jag vill därför till dem foga en beskrivning av denna grupp av flyktingar, nämligen unga människor, mest studenter och/eller just färdiga med sin yrkesutbildning, som bara hade sig själva att lita på. Kanske min skildring av denna gräsrotsnivå, av den "lilla mannen" kan fylla ut en lucka i det hittills framkomna materialet om svensk flyktingspolitik.

Märkvärdigt nog kallades 30-talets tysk — judiska invandrare inte flyktingar, de kallades *emigranter*; alltså inte ens immigranter, som de ju i själva verket var. Deras inneboende känsla som fullvärdiga — men ratade — tyskar gjorde att de accepterades denna ologiska benämning.

Deras 1938 grundade första officiella förening fick ju också namnet: "Emigranternas självhjälp".

År 1934 behövdes inget visum för en europé att resa in till Sverige och uppehålla sig där under tre månader. Ville man stanna längre fick man ansöka om uppehållstillstånd hos socialstyrelsen, vilket måste förnyas var tredje månad. Vad man absolut inte fick göra var att ansöka om arbetstillstånd. Man talade just då i Sverige ständigt om: "I dessa dåliga tider...", fast trenden redan hade vänt⁷ och arbetslösheten minskat.

Våren 1934 kom min dåvarande fästman Norbert Wohlgemuth till Stockholm. Han hade lämnat Tyskland via Rostock med en utflyktsbåt till det danska Möen och från Köpenhamn tog han sig på det billigaste sättet med en Svea-båt till Stockholm. I juli följde jag efter honom med tåg från Berlin, strax efter att jag där hade tagit min Dr.Phil-examen. (Till filmag, som var en statlig examen, blev jag ej längre antagen). Som politisk vakna unga människor insåg vi båda tidigt, att vi som judar inte längre hade någon framtid i Hitler-Tyskland. NW som efter filmag-examen i matematik och fysik i Berlin fortsatte med etnografiska studier hade fått ett mycket fint rekommendationsbrev till Prof. Gerhard Lindblom, dåvarande chef för det expanderande Etnografiska Muséet. Han valde därför Sverige som tillflyktsort.

De första judiska flyktingar (fast ingen såg så ut som man föreställer sig flyktingar, de såg alla ut som välbeställda turister) från Tyskland, som kom till Sverige, var mest köpmän och handelsresande, som tidigare hade rest i Sverige och nu

stannade kvar; industrimän, som hade förbindelser i Sverige och unga intellektuella, som vi, som tidigt insåg situationen i Nazi-Tyskland. De två första grupperna hade det väl rätt så bra ställt ekonomiskt, fast naturligtvis inte jämförbart med sina positioner i Tyskland. Men annat var det med de unga akademikerna. Några jurister med de rätta förbindelserna lyckades studera på nytt. Men alla de andra?

Syftet med denna lilla studie är att visa, hur man klarade livhanken i Sverige utan större egna tillgångar, utan att söka arbetstillstånd och utan att bryta mot utlänningslagen, genom att arbeta illegalt. Jag skall försöka bidra till att lösa gåtan, som ställdes av socialstyrelsen, dåvarande utlänningskommissionen: Att ge uppehållstillstånd åt medellösa personer, utan att ge dem rätten till arbete. Hur bemästrar man en sådan situation? Jag håller mig till våra egna och några vänners upplevelser, för att besvara den av mig ställda frågan: Hur klarade man sig under de givna omständigheterna? Denna studie baseras bla på intervjuer med ännu levande personer, som önskar vara anonyma, men jag kan belägga varje detalj.

Min fästman och jag begärde aldrig penninghjälp från Mosaiska församlingen, men däremot har vi ofta fått råd och moraliskt stöd av församlingens tjänstemän och det har hjälpt oss i våra strävanden. Förutom oss fanns det andra ungdomar, ofta unga par, som försökte klara sig utan hjälp. Men ofta hade åtminstone en part ett tillfälligt arbete, eller kvinnan gick som hembiträde. Några hade också släktingar i Sverige eller goda vänner som hjälpte och stödde dem. En jurist t.ex. med välkända släktingar fick så småningom plats på ett advokatbyrå, men fick där utföra okvalificerade arbeten.

Sökte någon trots allt arbetstillstånd fick han uppvisa ett arbete, men ett arbete fick man inte utan arbetstillstånd. Hittade man en vänlig själ, som var villig att ställa upp med en arbetsplats, så fick man avslag som t.ex. kontorist, men tillstånd som springpojke eller lagerbiträde (även om man var hög utbildad). Turerna fram och tillbaka kunde ta över ett år, och sökanden behövde uthållighet och vänner för att klara nervpressen och ekonomin. Byråkratin, den långa proceduren och den psykiska pressen avhöll oss från att söka arbetstillstånd. Redan i slutet av 1700-talet använde man samma dubbeltydiga metod i Sverige: Man tilläts att bli skyddsjude, men försvarade samtidigt genom andra mindre påbud, att uppnå denna position.⁸

Från Svea-båtens tilläggsplats vid Nybröka-

jen var det bara några steg till Mosaiska Församlingen, där NW hade turen att träffa kantor Idy Bornstein, som lät honom övernatta hos sig några nätter, då hans kollega överkantor Leo Rosenblüth just gett sig av på bröllopsresa. Som aktiv sionist gick NW genast till Norbert Masur, ordförande i Stockholms Sionistiska Förening. Denne skaffade honom ett möblerat rum hos en familj, som bodde "på landet". Efter sommaren hyrde NW ett rum hos en tvättinrättningsidkarska i ett gårdshus på Sveavägen, som även blev mitt första hem i Sverige. Efter semestern kom NW i kontakt med prof. G. Lindblom på Etnografiska Muséet, som naturligtvis inte kunde anställa honom, men då och då gav honom några obetalda uppdrag. Så småningom gav prof Lindblom ut ett större arbete av NW i tidskriften *Ethnos*⁹, som han redan hade påbörjat i Berlin. Det var en översättning av en saga på Fante-språket. NW arbetade frivilligt på Etnografiska Muséet i förhoppningen att så småningom komma in där för gott. Men när Ernst Emsheimer, en färdig musik-etnograf kom till Stockholm från Sovjetunionen och fick fotfäste på Etn.Muséet, drog sig NW tillbaka. Han befarade att två judar på en institution skulle ge upphov till antisemitism och slutade därför hellre.

Vi gick ofta till Mosaiska församlingens bibliotek, vilket vid denna tid sköttes av församlingens andra rabbin Emil Kronheim. Genom denne verkliga själasörjare, som var ett stöd för många av oss, kom NW i kontakt med en filmag av en fin Stockholmsfamilj, som försökte läsa till en fillic i etnografi. Han behövde hjälp med att läsa den nödvändiga svåra tyska litteraturen. Den hjälpen kunde NW ge och det blev ett långvarigt samarbete dem emellan, som även förde till vänskap mellan familjerna. Privatlektioner och översättningar var de få ej förbjudna saker, som folk med enbart uppehållstillstånd kunde förtjäna sitt levebröd på. Förutom den här nämnda mångåriga eleven undervisade NW privatpersoner i tyska, barn av några burgna judiska familjer i hebreiska och judisk historia, förberedda en tysk-judisk pojke för inträde i svensk skola, förberedde en judisk pojke från Norrland under två somrar till sin barmitzva, hjälpte en magister att läsa upp pojkar i matematik för att få inträde i realskola etc. Hade vi haft lite flera bekanta, som kunde ha gett rekommendationer, så hade det varit ett bra levebröd. Men även så kunde vi livnära oss, om man var van att hushålla. — Genom att läsa med den lärde magistern lärde sig NW en mycket fin och

vetenskaplig svenska. Jag lärde mig språket genom att läsa tidningar och att gå och handla. Min svenska blev därigenom ett mera vardagsnära språk. Ingen av oss två fick någonsin en enda timme svenskundervisning. Det fanns en möjlighet att lära sig svenska på Gillis Hammers Birkagårdens kursverksamhet för flyktingar och 1938 började Emigranternas självhjälp och Mo-saiska Församlingen i den sistnämnda lokaler ge svensk undervisning, ledd av två unga svensk-judiska akademiker. Vi tyckte, att vi kunde redan för mycket, för att börja från början och vi hade väl inte heller tid.

Vid ett besök på Svenska Dagbladet lärde NW känna en redaktör, son av en mycket känd och mycket högt uppsatt liberal politiker. Vi fick mycket moraliskt stöd av honom och vi fick även bo i familjens Äppelviksvilla två somrar och vakta huset under familjens semester. Både han och den förut nämnda magistern ställde upp för oss som referenser, vilket var till stor hjälp när vi sernare försökte få inresetillstånd för våra föräldrar.

Jag själv kunde utan vidare ha fått arbetstillstånd som hembiträde. Men jag hörde avskräckande skildringar av unga tysk-judiska flickor om deras arbetsvillkor, och NW tyckte att jag gjorde mera nytta, om jag höll reda på hans elever och bevakade telefonen. Så jag började göra översättningar till tyska för "Bildade kvinnors arbetsbyrå", hade ibland några elever i tysk konservering och gjorde några ströjobb åt emigranter. Dessutom började jag göra "Weissen Käse" — kvark eller nu kallad Keso — som många tyska och sedan österrikiska flyktingar längtade efter och som då inte fanns att tillgå i Sverige. Då mjölken ännu ej var så pastöriserad som nu var det inte svårt att framställa surmjölk och därutav Keso. I ca 7-8 år hade jag alltid omkring fem silduksställningar med droppande ostmassa stående i köket och på fredagarna gällde det att avyttra den färdiga osten. På detta vis förtjänade jag mina fickpengar och skaffade mig några nya väninnor bland de nyinflyttade. (Under slutet av 1939 och 1940 gick min nyss anlände svärfar runt och levererade osten.) 1934 fick jag även tillskickad de tillåtna 10 riksmark av mina föräldrar, som då var ett bra tillskott till hushållskassan. Det var betydligt billigare att leva i Sverige än i Tyskland; t.ex. risgryn och kaffe var bara hälften så dyra, potatisen däremot några ören dyrare. Så småningom lyckades jag få användning för min doktorsavhandling. En svensk tidskrift tog emot ett sammandrag med illustrationer av den under titeln: "Oassta-

den Konya, ett krisimmunt samhälle."¹⁰ När min svenska hade blivit bättre lät turkiska ambassaden göra diabilder av mina fina Turkiet-fotografier och jag hade en föredragsafton i Borgarskolan.

Under denna tid bodde vi i olika dystra ut-hyrningsrum. Sedan hyrde vi ett rum i en flott Norr Mälarstrandsvåning hos den första syssloman-nen i församlingen, som fick ta hand om de tyska flyktingarna. Där började vi även med egen matlagning, annars åt vi mest på "hushållssko-lor", som bjöd på billig och riklig mat. Då det fanns många olika rätter att välja från det uppdukade bordet, kunde man to m leva koscher. Värst var vår första jul i Stockholm. Vi visste inte att allting var stängt, så vi blev utan mat.

Våren 1935 bestämde vi oss för att gifta oss och vi fick välja en ovanlig väg. Det började med att tyska legationen vägrade att ge oss bevis, att vi var till "äktenskap lediga". Vi gick ändå till kyrkoherden i Kungsholms församling, där vi var mantalsskrivna. Den förstående, snälla prästen sade bara, jag vet vad tyskarna går för och antog oss till lysning. För att våra föräldrar skul-le kunna vara med på bröllopet, kontaktade vi Rabbin Schlesinger i Memel. Dit fick tyska medborgare utföra 100 RM istället för 10 RM som till alla andra länder. Hitler ville därmed bevisa att Memel var tysk. Vi gifte oss först borgerligt på rådhuset i Stockholm och med detta dokument i handen kunde rabbin Schlesinger viga oss i synagogan i Memel. Min mor hade bröllopsklänningen i bagaget och ställde sedan till med en fin bröllops-gås-middag. Alla utgifter incl. 14 dagars uppehälle i badorten Schwarzort på Kurische Nehrung var så låga, att vi fick med oss en del pengar till Sverige. Vi gjorde to m en givande resa till Kowno, Litauens huvudstad, tillsammans med rabbin Schlesinger. Vi lärde oss på den resan, hur billigt det var i de baltiska länderna och från 1935 var vi varje år någon tid där, i Litauen, Lettland eller Estland. Vi lärde känna mycket av den judiska kulturen där, som tyvärr ej längre finns. Det var även billigt att resa på båtens däck från Stockholm till Riga eller Tallin och där reste vi sedan lite äventyrligt med tåg och bondskjuts etc. Vi levde gott och intressant där och sparade ändå pengar på det. 1938 hade vi det så "gott" ställt, att vi tog båten från Tallin till Helsingfors, tittade på staden, tog tåget till Åbo och därifrån båten till Stockholm. Men pengarna räckte inte till det fina smörgås-bordet på båten till Helsingfors. Öknamnet "stackars, fattiga emigranter" bar vi alltså med rätta.

I Stockholm fanns Bendixsons "internationella foyer" och Birkagården¹¹, där de tyska emigranterna träffades. Vi har aldrig varit på dessa ställen. Vi fick vänner på annat sätt. NW hade besökt synagogorna i Stockholm redan innan jag kom till staden. Det fanns några ortodoxa familjer, som tog hand om en del flyktingar. Så blev NW inbjuden till en sefardisk familj Sealtiel till Shabat-middagen på fredagskväll, och jag fick följa med när jag kom. Fredagskvällarna och helgdagskvällarna var vi regelbundna gäster i denna familj. När det äkta paret Sealtiel reste till Palestina för gott, överlämnade herr S. oss i tryggt förvar till direktör Hans Lehmann. Jag ser ännu bilden framför mig, när vi allihopa står på gatan och herr Sealtiel rekommenderar oss till Lehmanns. Sedan var vi under en rad år Shabat-gäster hos Lehmanns och deltog också i familjens fester (min vita brudklänning omfärgad till en fin brun blåsa). Det fanns en familj till, som hade en stor stående krets av Shabat-gäster, familjen Jacob Ettlinger. Den insats, som dessa familjer gjorde, får inte underskattas och inte heller glömmas bort. — De judiska familjer, där NW gav religionsundervisning bjöd alltid efter lektionerna på kaffe och nybakade buller, till vilket jag oftast var inbjuden. Allt detta betydde mycket för vår kassa och gav oss dessutom en viss hemkänsla.

Genom sionismen kom NW snart i kontakt med Moritz Tarschys, som 1934/35 samlade omkring sig en grupp unga judiska intellektuella, både svenska och tyska, som snart sammanslogs med en krets judiska studenter, samlad kring prof Walter Behrendson. Denna grupp, som kallade sig "Aktiva gruppen" diskuterade alla sorters judiska problem, från sionismen och arabpolitiken till bibeln och judisk litteratur. Det var folk i vår ålder och det finns idag många judiska "män i staten", läkare, jurister, professorer, som en gång var medlemmar i "Aktiva gruppen". — En kärntrupp träffas fortfarande då och då. — Vi träffades hemma hos varandra, och även vi med våra små förhållanden tog emot gruppen, (fast vi köpte gårdagens bröd, som uppfriskades). Ett musikaliskt ungt tysk-judiskt par började med öppet hus med musik på söndageftermiddagarna. Vi deltog ofta, — NW spelade piano och hade bra sångröst — och träffade där en ny grupp människor, både flyktingar och svenska judar.

1936 fick jag hålla ett betalt föredrag på tyska hos Judiska Kvinnoklubben och började i slutet av 1935 hos WIZO direkt som styrelsemedlem, ansvarig för kulturen. Även där fick man vänner

och bekanta vid styrelsens lunch- eller kaffesammanträden. På så vis har vi två aldrig behövt känna oss utanför som så många andra tyska invandrare, som har klagat över det kyliga "von oben"-sättet, som iaktogs hos många Stockholmsjudar och etablerade föreningar. Tyvärr hade de ofta sig själva att skylla för denna attityd. De mycket självmedvetna, fortfarande "Vaterland"-älskande tyska judarna talade titt och tätt om "Bei uns zu Hause" eller "Bei uns in Deutschland" (hemma hos oss eller hos oss i Tyskland), varmed de stötte sina svenska vänner och mötande tjänstemän. Nästa flyktingsström, de koncilianta österrikarna hade det därför mycket lättare att bli accepterade. När "Emigranternas självhjälp" grundades 1938¹² gick vi med från början som aktiva medlemmar.

Under denna tidiga tid arbetade NW en kortare tid för Mia Leche-Löfgren, som förestod: "Insamlingen för landsflyktiga intellektuella"¹³ och fick ett litet bidrag för detta från denna fond. En tid arbetade NW även ideellt för Sionistiska Föreningen. Han hoppades kunna skaffa en träffpunkt för sionister och försökte hyra en lägenhet och där inrätta ett litet "center". Men inre stridigheter mellan de olika grupperna ointetgjorde planerna. Innan Lingiaden på Stockholms Stadion gick både NW och jag på en kurs för guider anordnad av staden och turistföreningen, för att stå till förfogande för tyska gymnaster och turister. Men tyskarna hade sina egna guider med sig, och vi blev utan jobb. Men alla de kunskaper om Stockholm och omgivningarna, som jag då fick gratis, har jag haft stor nytta av under alla år. NW försökte få kontakt med förlag, för att få översätta böcker till tyska, och bad en känd bokhandlare om hjälp. Men denne på stod, att han inte alls kände till några bokförläggare. En nästan motsatt men ändå likadan upplevelse hade jag. Jag blev rekommenderad till en känd kvinnlig journalist, som vänligt rekommenderade mig till nästa, ännu mera känd, och efter fjärde eller femte rekommendationen insåg jag det lönlösa i det hela.

1935 skaffade vi oss vår första egna lägenhet, visserligen en trappa över gården, men mycket central på Regeringsgatan. Mina föräldrar kunde ännu vid slutet av 1935 skicka mig en lift med möbler, porslin, glas, linneförråd och köksgeråd (mycket var bröllopspresenter), så vi kunde möblera en tvårummare med litet kök. Lite nya kläder för mig var undanstoppade i gömslen. Det mesta hade blivit undansmusslat för min räkning av expediterna, när min fars affärsrörelse måste säljas som en följd av nazisternas fram-

SUMMARY TO BE A REFUGEE IN SWEDEN IN THE THIRTIES

A number of studies have been published on refugees arriving in Sweden in the thirties. However no study has so far tried to portrait the situation of a special group of students and young graduates of Jewish origin fleeing from Hitler Germany, surprisingly called the "emigrants" although they were actually immigrants. It is my intention to fill that gap relying on the memories of my husband's and my own experiences and on interviews of a number of friends from that time.

It is a story on how to live on very small means. On how to solve the problem put to us by the Swedish authorities giving us the right to stay in Sweden but refusing us the right to work... how to take on work illegally without breaking the laws, feeling like Germans due to

inheritance and upbringing, being seen as, Germans by the Swedes while not being accepted as such in Germany.

My husband had to take whatever work he could find mainly as a private tutor and I myself cooked food for paying guests, made cottage cheese for sale and made translations. We lived on very small means which I have documented from private records which I have kept from that time.

All of us in the same predicament kept together and very often cooperated in order to survive financially but also mentally. I can also give account of invaluable help from the Jewish Community as well as many individuals — Jews and non-Jews. Not before 1940 after seven years in Sweden did my husband get his first work permit as a teacher in mathematics. From that on our situation gradually improved and five years later we became Swedish citizens.

---

fast.¹⁴ Mina hushållskunskaper fick jag skaffa mig på empirisk väg. Vår lilla lägenhet blev snart en omtyckt mötesplats, där uteåtande tysk-judiska ungarlar vilade upp sig under lunchrasten.

I normala tider blev man svensk medborgare efter fem, högst sju år, men genom omständigheterna och sedan efter krigsutbrottet blev väntetiden förlängd och vi blev svenska medborgare först efter andra världskrigets slut. Det gällde alltså fortfarande att livnära sig! NW nöjde sig inte med de hittills uppräknade sysselsättningar. Jag fick nyligen en gammal kassabok och del andra handlingar i min hand och efter dessa vill jag försöka rekonstruera hans övriga försök att förtjäna pengar. Om det blir den alldeles rätta kronologiska ordningen kan jag ej lova, men det är ej av så stor betydelse.

Förutom uppgifter om inkomster och utgifter för inköp och försäljning, som är ganska noggrant förda innehåller kassaboken ganska lakoniska uppgifter om "Monatseinkommen" (månatliga inkomster) för åren 1936–1944.

Årsinkomsten för 1936 är 2452 kr, 1941: 3858 kr, 1943: uppe i 8317 kr, och 1944 nere i 5334 kr igen. I januari 1941 skriver NW under uppställningen: "Pleite" ett till hälften jiddish, till hälften Berlin-tyskt ord, som betyder, att det finns inga pengar kvar. Och ändå finns det ibland en andra kolumn siffror — mellan 50 kr och 110 kr — som jag tror betyder inkomst från inackorderingar, som vi ju hade då och då. Men

de pengarna är ej medräknade i slutsumman, då de användes för utgifterna för gästen. Januari 1937 tjänade NW 304 kr, samma månad 1937 203 kr, dito 1943 242 kr. I juni och juli var inkomsterna nere i 75 och 15 kr (det var därför vi reste till Baltikum), juni 1940 gav 408 kr. och juli 9 kr. 1943 visar kassaboken i vilken månad NW hade ett vikariat. Tre gånger under året kommer beloppet upp över 1000 kr per månad. För att ge en jämförelse till vad de flesta andra tjänade vid den tiden vill jag relatera ett samtal, som har etsat sig in i mitt minne. På slutet av trettioalet frågade en mycket snäll, välsituerad, gammal, judisk herre av rysk börd NW om våra levnadsförhållandena. Han trodde, vi klarade oss rätt så bra med våra 600 kr, lika med en dåvarande adjunktslön. Vi gjorde alltså ett sådant intryck på honom. Men i verkligheten hade vi mindre än hälften, som framgår av ovanstående uppställning.

NW blev korrespondent för ITA, Jewish Telegram Agency i London och fick därigenom presskort. Förtjänsten var inte så stor, för det fanns inte så många judiska nyheter att berätta om. Men det gav oss möjligheten att se bla Prinsessan Astrids och Kung Leopolds bröllop och Gustaf V's 80-årsdag på närmaste håll. En lång artikel (som finns bevarad) om överrabbin Marcus Ehrenpreis' 70-årsdag den 27/6 1939 lyckades NW att även sälja till diverse Balkanländer. Den franska delen av ITA avböjde ett samarbete med NW. Desto livligare var brevväxlingen med

Dr Alfred Wiener, som byggde upp sin "Wiener Library" i Holland. Wiener tog och betalade bara en bråkdel av alla brevtips. NW försökte att sälja sina skandinaviska nyheter även till amerikansk-judiska tidningar, men med ringa framgång.

NW hade kontakt med några jiddish-tidskrifter i Mukacewo och Przemysl, han skaffade abonnenter i Stockholm och tjänade några ören på att distribuera tidskrifterna. Jag minns att jag ofta gick och avlämnade dem. Tidigt började NW att införskaffa bönböcker och rituella föremål från utlandet. Enligt kassaboken som börjar 1935 och slutar 1945 går de första pengarna till Przemysl, dels för tidskrifter, dels för talleissim. Den sista beställningen på mesuses och barntalles till leverantören Jósef Freund i Przemysl i "Generalgouvernementet Polen" blev den 31/10 1941 återsänd som obeställbar! Hebreiska siddurim och andra bönböcker levererade först bokhandel Schlesinger (vår rabbin i Memels släkt) i Wien och sedan Viktor Goldschmidt i Basel, som hade övertagit Roedelheim-Siddur från Frankfurt. Så småningom kom även ritualier t.ex. Etrog, Lulaw och Zizzes från Goldschmidt. Jag har brevbeställningar från bla rabbin H Loeb i Göteborg, rabbin Samuel i Oslo och rabbin Berlinger i Malmö på tallis, tora-smycken och dylikt i mina papper, ävenså från kantorerna och privatpersoner; bla hebreiskstuderande försökte genom NW skaffa sig de nödvändiga läroböckerna. Affärsförbindelserna med Viktor Goldschmidt var livliga och NW hade ett ganska välfyllt lager, när kriget bröt ut. Förtjänsten kom väl först de sista krigsåren, när det blev brist på judaica.

Ännu en handelsvara importerade NW från Schweiz, det var kosher-livsmedel. I början var det mest kosher ost och kosher sopptärningar från firman L Schmerling i Zürich. Osten var icke så hållbar och svårare att sälja, men sopptärningar var en bra och lättsåld vara. Jag har en del tullhandlingar över dessa varor kvar. Men kriget och den avbrutna handelsvägen förstörde den affären. NW försökte få tillverkningsrätten för tärningarna av firman, men Schmerling kunde inte överlåta receptet. Under flera år sålde NW även Kosher al Pessachvaror, som han delvis importerade, delvis skaffade fram i Sverige under uppsikt av rabbin Zuber från Adas Jisroel på St Paulsgatan. Bla framställde magister Landau i Kristianstad koshervin till Pessach, som NW sålde åt honom i Stockholm. Fru Seidel, som tillhandahöll kosher middagsmat i sin lägenhet på Malmskillnadsgatan till-

verkade kosher met (mjöd), som NW sålde åt henne. — Alla dessa olika sysselsättningar tillsammans eller efter varandra gav i alla fall ett tillskott till uppehållet. I slutet av trettioalet var "schechita"-frågan aktuell i Sverige. NW fick uppdraget av överrabbin Marcus Ehrenpreis att sammanställa allt vad som fanns aktuellt om frågan och översätta det från och till tyska. NW gjorde det under några sommarveckor och jag fick skriva ut en del på maskin. Vi satt ofta på en trädgårdsservering på Ekerö med skrivmaskinen och jobbade där i friska luften. Efter detta tillfälliga arbete ansökte församlingen om arbetstillstånd för NW som privatsekreterare till Ehrenpreis. Denne hade ofta haft unga akademiker som sekreterare och genom tidens hopade arbetsbörd behövde Ehrenpreis en sådan på nytt. NW arbetade under flera år några förmiddagar i veckan hos Ehrenpreis. Han var bla med Ehrenpreis hos UD, när denne sökte inresetillstånd för den åldriga historikern Simon Dubnow som levde i Riga.

Omkring samma tid sökte och fick NW arbetstillstånd som sångare i synagogkören. Det gav en liten men regelbunden inkomst. En kväll i veckan var det repetition och fredag kväll och lördagmorgon var det fasta sångtider, förutom extratiderna vid helgdagarna. När det kom mer flyktingar till Stockholm 1939-1940 räckte synagogan och extragudstjänsten i Sessionssalen inte till för alla besökare. På de stora helgdagarna inrättades ännu en extragudstjänst (med predikan på tyska) i Forum-salen på Nybrogatan. Då NW behärskade ritualen mycket väl och sjöng bra anförtröddes honom Schacharis(morgon)- och Minche (eftermiddags)-bönen ofta också tora-läsningen. Dessutom blåste han schofar. Den han använde var en schofar, vilken herr Braude hade räddat med sig från Oslo, och anförtrött NW. Detta genomförde NW även efter att han hade blivit svensk medborgare och började tjäna pengar på vanligt sätt, till omkring 1955.

Ännu en födkrok utnyttjade NW. Han började sälja försäkringar, olycksfalls-, sjuk- och livförsäkringar åt Trygg. Därtill behövdes inget arbetstillstånd, och med denna bisyssla fortsatte NW ganska länge.

Fram till 1939-1940 kan man beteckna vårt inkomstläge med ordspråket: många bäckar små... Det blev visserligen ingen stor å, men hösten 1938 beslöt vi i alla fall att hyra en större lägenhet med baktanken att skaffa oss barn. Då fanns det en uppsjö av lediga lägenheter på Östermalm, och man fick bo någon månad hyres-

fritt. Sommaren innan flyttningen bodde vi i en flott Herseryd-villa på Lidingö, för en mycket ringa penning, mot att vi såg efter huset och trädgården. Som ett kuriosum kan jag berätta följande episod: För att dryga ut matkontot, plockade och åt vi ofta och gärna svamp. Det var ett ovanligt gott svampår, när vi bodde på Lidingö. Där hade vi en inackordering, en mycket bortskämd ung flicka från Skåne, som skulle lära sig att sköta ett judiskt hushåll, då hon skulle konvertera och gifta sig med en ortodox jude. Men svampdieten gjorde, att hon lessnade och försvann till de skånska köttgrytorna. Husets ägare ville absolut att vi skulle köpa huset, eller först hyra några år och sedan köpa, för de tyckte så mycket om oss. Men som utlänningar fick man ej köpa fast egendom och hyra vågade vi inte. Hade man anat utvecklingen, hade vi kunnat göra vårt livs affär. De första åren hade vi aldrig saknat inneboende eller inackorderingar genom de många flyktingar, som då kom. Och sedan kom den stora värdestegringen.

Vi flyttade oktober 1938 till Linnégatan 77, nedre botten, en stor femrummare med kök, kamin och kakelugnar. Vi tänkte hyra ut några rum till att börja med. Vi var ännu i flyttningsstagen, då överrabbin Ehrenpreis klev in i lägenheten med sin gamla moster, som var på flykt från Wien till sin syster i USA. Så hon blev vår första inackordering, det andra rummet hyrde vi ut till en tysk flykting, men utan mat. Efter en månad kom min svärfar och efter ytterligare två månader min svärmor från Berlin och de övertog vår sängkammare. Vi fick flytta ut till "salongen" och skrinlägga våra barnplaner tillsvidare.

Linnégatan 77 är nära de två stora, då ännu fungerande kasernerna. När kriget började blev vi kallade till polisen, som påstod att vi hade flyttat dit enbart för att "spionera". Eftersom det bodde bara utlänningar i lägenheten, var det lätt att påstå. Vi kunde snart rentvå oss själva bl.a. med hjälp av våra svenska vänner. Efter kriget hörde vi, att den beryktade "inspektören" Robert Paulson¹⁵ låg bakom anklagelsen. (Lindberg är mycket försiktig i sin relatering av fallet.) Han var nazist och arbetade för tyskarnas räkning. Man kunde ha fått gottgörelse för den skada han hade tillfogat, men vi brydde oss inte om att rota i det förgångna. — Vi blev tillsagda att snarast flytta från Linnégatan. Men det var vår avsikt i alla fall, då vi ville frigöra oss från det uppslitande sammanboendet med den äldre generationen. Det gamla paret fick en passande lägenhet på Narvavägen, där de tog emot en väl-

siterad polsk flyktingfamilj som inackordering. Hösten 1940 flyttade vi till en hyrd villa i Älvsjö, där vi äntligen fick det efterlängta barnet.

Men innan dess hade NW fått sitt första arbetstillstånd i sitt egentliga yrke, som matematiklärare. Det hade blivit lättare att få arbetstillstånd, tyska läkare bla fick behandla tyska flyktingar, volontärer fick fast anställning etc. Som en följd av inkallelserna till landets försvar var det stor brist på lärare. Och ironiskt nog blev NW lärare i matematik och fysik vid försvarets skola för blivande flygare i Barkarby. Där var han under några kurser, vårvintern 1940 var han lärare i matematik vid den tekniska skolan i Hässleholm. Att eleverna i båda fallen var vuxna gjorde det lättare för NW att komma in i yrket, det blev inga disciplinproblem. Så småningom fick NW vikariat på gymnasieskolor i Stockholm. Extrajobben ebbade ut, fast han var en lång tid kvar som medlem i synagogalkören och som ackvisitör för Trygg. Strax efter kriget blev NW först svensk medborgare och sen ordinarie adjunkt på Brännkyrka läroverk (efter att ha avverkat provåret). Att bli svensk medborgare medförde inte enbart lättnader. Som 38-årig man fick han bli studentvärnpliktig på II, tillsammans med 18-åriga studenter. Han klarade inte den fysiska påfrestningen och blev i stället skrivbiträde på regimentskansliet, där han lärde sig en hel del.

I sammanhang därmed kan jag som belysning av vår förutvarande standard berätta följande: Jag fick då som soldathustru en viss summa, liten men regelbunden. Alla tyckte att dessa pengar inte räckte alls, men jag tyckte mig vara i himmelriket. Att få en liten, men säker inkomst, som man kunde disponera! stod i bjärt kontrast till hela den gångna tidens osäkerhet.

Under NW's tid i Hässleholm stannade jag i Stockholm tillsammans med mina svärföräldrar och hälsade på där bara i några veckor. Jag skötte mina hyresgäster, gjorde fortfarande min "Weissen Käse" och hade några elever i tysk konserveration. Under åren 1940-1947 hade jag tillräcklig att göra med småbarnsskötseln och de stora trädgårdarna, som hörde till de hus, vi bodde i. När barnen hade börjat skolan, längtade även jag till förvärvsarbete, och jag kunde förverkliga min dröm att bli bibliotekarie. Alla mina litterära föredrag och sysselsättningar med böcker blev mig därvid till nytta. Efter 17 år som bibliotekarie vid Judiska Församlingen i Stockholm och 10 år vid Huvudbiblioteket i Göteborg blev jag pensionerad. Pensionstiden utnyttjade

jag till en fortlöpande bibliografering av svensk judisk litteratur.¹⁶

När vi kom till Sverige år 1934 var Tyskland den beundrade storebror och förebilden, tyska var det första främmande språket i skolan. Ingen svensk trodde landet, som hade frambringat Goethe och Schiller, om något ont. Därför trodde ingen på oss, vad vi än berättade om tillståndet i Tyskland och om nazisternas framfart där. Man avfärdades med ordet: "Greuelmärchen". — Detta ord går inte att översättas. "Fasansfulla" eller "makabra" sagor återger inte undermeningen "lögnaktiga", som nazisterna som själva hade lanserat ordet, hade lagt in i begreppet. Samtidigt som man blev sårad av att svenskarna förnekade ens trovärdighet, hade man att kämpa mot en annan djup känsla. Varje politisk eller annan flyktning kan ge efter för sin hemlängtan. Men vi tyskjudiska flyktingar hade blivit kränkta i vårt innersta i vår egenskap av

jude. Vårt fosterland hade förnekat vårt existensberättigande. Så vi kunde inte ens tillåta oss att hysa den primitiva, självklara känslan av hemlängtan. Och detta försvårade åtminstone mitt liv som flykting. Men man var alltför stolt för att medge denna hemliga längtan efter hemlängtan. — Först när tyskarna invaderade Tjeckoslovakiet och sedan Österrike blev vi mera tagna på allvar. Och med inmarschen i Danmark och Norge blev myndigheterna och befolkningen äntligen övertygade och inställningen till de tyska "emigranterna" blev helt annorlunda. Trycket på flyktingarna lättade, och det var inte så omöjligt längre att få olika tillstånd så som framgår ur ovanstående beskrivning och NW's kassabok.

Men ändå var skillnaden till nutidens flyktingpolitik himmelsvid, de går inte att nämnas i samma andetag.

NOTER

1. Lindberg, Hans, Svensk flyktingpolitik under internat. tryck 1936–1941. Sthlm 1973.
2. Müssener, Helmut, Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933. München 1974.
3. Müssener, Helmut. Den tysk-judiska emigrationen till Sverige efter 1933. i Nordisk Judaistik, Årg 1, nr 1, sid. 27–39.
4. Kennerberg, Ove, Mosaiska Församlingens i Stockholm flyktingverksamhet 1933–Kristallnatten 1938. 60 poäng-upsats, Sthlm Univ., histor. institutionen 1980.
5. Herrmanns, Ralph, Tänk på de dagar. Roman. Sthlm Legenda 1984.
6. Glück, Emil, På väg till Israel. Hachscharah i Sverige 1933–1948. Skrifter utg. av Sällskapet för Judaistisk Forskning, 5. Sthlm; Förf. bokmaskin 1985.
7. Valentin, Hugo, Judarna i Sverige. Sthlm: AB 1954, sid. 17 ff.

8. Nyberg, Magnus, Judarna i Sverige under 1700-talet. föredrag hållet vid symposiet "Judiskt liv i Norden: historiska perspektiv", 8–9.10.1986 (otryckt).
9. Etnos (Vol 1, nr 5), "Ein Fante-Tiermärchen", 1936.
10. Arkitektur och samhälle, Årg. 5, nr 2, 1936, sid. 39–48.
11. se not 1, sid. 46.
12. se not 3, sid. 33/34.
13. se not 1, sid. 69.
14. Rohlén-Wohlgemuth, Hilde, Gebr. Kaufmann, Elberfeld. Die Geschichte eines Kaufhauses 1894–1936. Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins, 90 Bd 1982/83. sid. 84–142.
15. se not 1, sid. 312.
16. Rohlén-Wohlgemuth, Hilde, Svensk judisk bibliografi, Skönlitt. 1900–1976, Facklitt 1950–1976. Skrifter utg av Sällskapet för Judaistisk Forskning 1, Sthlm: Hillelförl 1977. Nordisk Judaistik: Vol 2, nr 2, 1979; Vol 3, nr 2, 1981; Vol 4 nr 2, 1983; Vol 6, nr 1, 1985.